DOI :https://doi.org/10.5281/zenodo.15253321

ମୂଳ ପ୍ରବନ୍ଧ

ନାଗ ପୂଜାର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି: ନାଗମଠ ଓ ଓଡିଶାର ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନଗୁଡ଼ିକର ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ

ମନସ କୁମାର ରାଉତ

ସଂକ୍ଷିପ୍ତସାର :

ଏହି ସନ୍ଦର୍ଭରେ ଓଡିଶାର ନେମାଳ ସମୀପରେ ଥିବା ଏକ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ନାଗମଠର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକ ଉପରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ଅଧ୍ୟୟନ କରାଯାଇଛି। ଏହାର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ସେଗୁଡିକର ପୁରାତନତା, ଐତିହ୍ୟ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଉପରେ ଏଠାରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି। ସ୍ଥାନଟିରେ ଏକ ନାଗୀ (ସର୍ପ ଦେବୀ) ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି, ଏଥିସହ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକ ମଧ୍ୟ ରହିଛି, ଯଥା ଏକ ଘୋଡା ସାରଥୀ ଛଡ଼ୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ବା ଦେବାତା ଯାହାକୁ କଳକୀ ସହିତ ସମତୁଲ କରାଯାଇଛି, ଚାମୁଣ୍ଡା ଏବଂ ନବଗ୍ରହ ପ୍ୟାନେଲର ଏକ ଖଣ୍ଡ ମଧ ଅନ୍ତଭୁକ୍ତ ଅଛି। ଓଡିଶାରେ ସର୍ପ ପୂଜାର ପ୍ରାଚୀନ ପ୍ରଚଳିତ ପ୍ରଥା ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି, ଯାହା ସର୍ପ ସଂପର୍କିତ ବିଭିନ୍ନ ଦେବତା ଓ ପବପର୍ବାଣୀକୁ ଉଦ୍ଧୃତ କରେ। ନାଗମଠର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକୁ ଓଡିଶାର ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନଗୁଡିକର, ଯଥା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଜଳେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଓ ପଟାମୁଣ୍ଡାଇ ପାହାଡ଼ର ସମାନ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି, ଯାହା ନାଗ ପୂଜାର ସାମାନ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ। ଏହି ଅଧ୍ୟୟନ ଓଡିଶାରେ ନାଗମଠର ଗୁରୁତ୍ୱକୁ ଉଦଘାଟିତ କରିଛି, ଯାହା ଏହି ଅଂଚଳର ବିଭିନ୍ନ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଚଳନକୁ ବୁଝିବାରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରେ। ନାଗ ପୂଜାର ସଂସ୍କୃତିକ ଏବଂ ଧାର୍ମିକ ଏକତା ଉପରେ ଏଥିରେ ଦର୍ଶାଯାଇଛି।

ପ୍ରମୁଖ ଶବ୍ଦାବଳୀ :

ଚିତ୍ରକୂଳା ନଦୀ କୂଳରେ ଥିବା ନାଗମଠ, ନେମାଳ ରୋଡ଼, ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକ

ପରିଚୟ :

ଓଡିଶା ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତୀୟ ଐତିହ୍ୟରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂମିକା ନିର୍ବାହ କରିଆସିଛି। ଏହା ବିଭିନ୍ନ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଚଳନର ଏକ ଭୂମି, ଯେଉଁଠାରେ ଅନେକ ଗ୍ରାମ ଦେବତାଙ୍କୁ ବିଶେଷ ନାମରେ ପୂଜା କରାଯାଉଛି। "ସ୍ୱପ୍ନଦେଶ" ନାମକ ଏକ ପ୍ରଥା ଦ୍ୱାରା ଅନେକ ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି। କାଳକ୍ରମରେ ଏହାରେ ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକ ଯୋଡ଼ା ହୋଇଛି, ଯାହା ଫଳରେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଥାରେ ଗୁରୁତ୍ୱ ପ୍ରାପ୍ତ କରି ତାହା ବିଶେଷ ଭାବେ ଧାର୍ମିକ ଏବଂ ଅଦିତ୍ୱୀୟ ବିଶ୍ୱାସ ଭାବରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଲାଭ କରିପାରିଛି। ଏହି ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟଗୁଡିକ ସ୍ଥାନୀୟ ବିଶ୍ୱାସରେ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଜଡିତ ରହିଥାଏ। ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଯାଜପୁର ଜିଲ୍ଲାର ଧର୍ମଶାଳା ବ୍ଲକର କଦଳା ଗ୍ରାମରେ ଥିବା ଏକ ଉମାମହେଶ୍ୱର ମୂର୍ତ୍ତିକୁ ଦୁଆରସୁଣୀ ନାମରେ ଗ୍ରାମଦେବତୀ ଭାବେ ପୂଜା କରାଯାଉଛି। ଏଭଳି ଓଡିଶାର

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ ଅନ୍‌ଲାଇନରେ ପଢିବାପାଇଁ ପ୍ରବେଶ କରନ୍ତୁ

Quick Response Code:

Available online at :
https://pracheenews.com/

DOI:
https://doi.org/10.5281/zenodo.15253321
Article No - BPP00287

ଯୋଗାଯୋଗ :
ମନସ କୁମାର ରାଉତ, ଗବେଷକ
କଦଳା, ହରିଦାସପୁର, ଧର୍ମଶାଳା, ଯାଜପୁର
Email: manash99rout@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0009-0005-9556-4750

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non Commercial Share Alike 4.0 License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work non commercially, as long as appropriate credit is given and the new creations are licensed under the identical terms.

For reprints contact: *pracheepatrika@rediffmail.com*

ପ୍ରାପ୍ତି	ସମୀକ୍ଷିତ	ଗୃହୀତ	ପ୍ରକାଶିତ
୩.୧୨.୨୦୨୪	୧୦.୦୨.୨୦୨୫	୨୫.୦୩.୨୦୨୫	୧.୦୪.୨୦୨୫

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧକୁ କିପରି ଉଦ୍ଧୃତ କରିବେ : ରାଉତ, ମନସ କୁମାର; ୨୦୨୫। ନାଗ ପୂଜାର ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି: ନାଗମଠ ଓ ଓଡିଶାର ପବିତ୍ର ସ୍ଥାନଗୁଡିକର ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ। ବାସ୍ତବତାର ପରିପ୍ରକାଶ ପ୍ରାଚୀ। ଭାଗ :୧୧, ସଂଖ୍ୟା : କ, ପୃଷ୍ଠା :୪୨-୪୬।

ଅନେକ ଗ୍ରାମରେ ଅଲଗା ନାମ ଓ ବିଭିନ୍ନ ମୂର୍ତ୍ତି ସହିତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ନାମରେ ଦେବାଦେବୀଙ୍କୁ ପୂଜା କରାଯାଉଛି। ଚିତ୍ରକୂଳା ଉପତ୍ୟକା ଓଡିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟର ଏକ ଦର୍ଶନ ଦେଇଥାଏ। ଏହି ଉପତ୍ୟକା ନାଗମଠ ନାମକ ସ୍ଥାନ ରହିଛି। ଏଠାରେ ଏକ ନାଗୀ ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭସ୍କର୍ଯ୍ୟ ରହିଛି, ଯାହାକୁ ସ୍ଥାନୀୟ ଗ୍ରାମବାସୀ ଦ୍ୱାରା ପୂଜା କରାଯାଉଛି ଏବଂ ଏହା ନାଗମଠ ନାମରେ ସେଠାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲଭିଛି।

ନାଗ ପଂକ୍ତିରେ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଚଳନ

ଭାରତରେ ପୁରାତନ କାଳରୁ ନାଗନାଗୀ ପୂଜାର ପ୍ରଚଳନ ହୋଇଅସୁଛି। ଏପରକି ବିଭିନ୍ନ ରାଜମହାରାଜା ମାନଙ୍କ ଦାରା ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇଥିବା ମନ୍ଦିର ମାନଙ୍କରେ ନାଗନାଗୀର କଳା ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ବହନ କରି ଏହାର ପ୍ରମାଣିକ ଚିତ୍ର ଭାବରେ ଉଭା ହୋଇଛି। ପୁରାତନ ଭାରତରେ ପ୍ରାଚୀନ ପୂଜା ପଦ୍ଧତିଗୁଡ଼ିକର ଏକ ମୁଖ୍ୟ ଦିଗ ଥିଲା ନାଗ (ସର୍ପ) ପୂଜା। କିନ୍ତୁ, ଉଚ୍ଚ ଧାର୍ମିକ ଆଦେଶଗୁଡ଼ିକର ଉଦୟ ସହିତ, ନାଗ ପୂଜାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥିତି କ୍ରମେ କମିଗଲା। କାଳକ୍ରମରେ, ବିଭିନ୍ନ ଧାର୍ମିକ ଚିନ୍ତାଧାରା ଓ ଆସ୍ଥାଗୁଡ଼ିକ ଏକତ୍ରିତ ହେବା ଆରମ୍ଭ କଲା, ଯାହା ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଓ ସଂସ୍କୃତିଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମିଳନକୁ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ କରେ। ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟା ନାଗ ପୂଜାକୁ ପ୍ରମୁଖ ଧାର୍ମିକ ପ୍ରଥାଗୁଡ଼ିକର ଅଂଶ ଭାବେ ସମ୍ମିଳିତ କରିବାର ଦିଗରେ ନେଇଗଲା, ଯେଉଁଠାରେ ଏହା କେବଳ ମୁଖ୍ୟ ନୁହେଁ ବରଂ ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ପାଇଲା। ଓଡ଼ିଶା, ଏକ ସମୃଦ୍ଧ ପୁରାତନ ଓ ପ୍ରାଚୀନତାର ଭଣ୍ଡାର ଭାବେ ଜଣାଶୁଣା, ନାଗ ନାଗୀଙ୍କ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ, ଜୈନ ଧର୍ମ, ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକ ସହ ଜଡ଼ିତ ଥିବାର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରମାଣ ଦିଏ।

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ

ଆର୍ଯ୍ୟ ଓ ନାଗ ପୂଜା

ଏକ ଧାରଣା ରହିଛି ଯେ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ, ଯାହା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟ ସଂଗଠକ, ନାଗ ପୂଜାକୁ ବିରୋଧ କରୁଥିଲେ। ଇନ୍ଦ୍ର-ମିତ୍ର ଓ ରାଜା ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ ସର୍ପ ବଳି ଯଥା ଏହାର ପ୍ରମାଣ ଭାବେ ଦେଖାଯାଏ। କିନ୍ତୁ, ରିଗ୍ ବେଦରେ ଥିବା ଇନ୍ଦ୍ର-ମିତ୍ର ବାବିଲୋନିଆନ୍‌ର ମାର୍ଡୁକ ଓ ଟିଆମାଟର ଉପରେ ଆଧାରିତ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରାଯାଏ ଓ ଏହା ଆର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ଆସ୍ଥା ସହ କମ ସଂପର୍କିତ ରହିଥିବାର କୁହାଯାଏ। ଅନ୍ୟପଟେ, ରାଜା ଜନ୍ମେଜୟଙ୍କ ସର୍ପ ବଳି ସମୟରେ ଆର୍ଯ୍ୟ ଦେବତା ଇନ୍ଦ୍ର ସର୍ପ ରାଜା ତକ୍ଷକଙ୍କ ରକ୍ଷକ ଭାବେ କାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିଲେ। ପଞ୍ଜାବର ଲୋକକଥାଗୁଡ଼ିକ ଏହାକୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସଂଘର୍ଷ ଭାବେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଥାଏ ଯାହା ନାଗ ପୂଜାର ପ୍ରତ୍ୟାଖ୍ୟାନ ନୁହେଁ। ବାହ ଆର୍ଯ୍ୟମାନେ ଅବଶେଷରେ ନାଗ ପୂଜାର ଅଂଶଗୁଡ଼ିକୁ ତାଙ୍କର ଧାର୍ମିକ ପଦ୍ଧତିରେ ସମ୍ମିଳିତ କରିଥିଲେ। ବେଦିକ ଧର୍ମରେ ମହତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତନ ହୋଇ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଉତ୍ପତି ହେଲା। ହିନ୍ଦୁ ସଂପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବୈଷ୍ଣବ, ଶୈବ ଓ ଶାକ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ନାଗଙ୍କ ସହ ସଂପର୍କ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପଚଳିତ ହୋଇପାରିଲା।

ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟ

ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟ, ଯାହା ଭଗବାନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଉପାସନା କରେ, ସେଥିରେ ମଧ୍ଯ ସର୍ପ ପୂଜାର ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ତତ୍ୱଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ମିଳିତ କରିଅଛି। ସର୍ପ ଭିତରେ ଶେଷନାଗକୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ଏକ ରୂପ ଭାବେ ଗଣାଯାଏ। ଶେଷନାଗ ସବର୍ଦା ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ଶୟନଅବସ୍ଥାରେ ଦେଖାଯାଏ, ଯେଉଁଠାରେ ସେ ସୃଷ୍ଟିର ଚିନ୍ତନ କରୁଛନ୍ତି। ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ, ଯଥା ସମ୍ବଲପୁରର ଆଦୃତ ବିଷ୍ଣୁ ମନ୍ଦିର, ଭଟ୍ରା, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ଢ଼େଙ୍କାନାଳ ଓ କଟକପୁରର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ ଶେଷନାଗ ଉପରେ ଶୟନ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ସାଧାରଣ ଭାବେ ଦେଖାଯାଏ। ବଳରାମ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭାଇ, ମଧ୍ୟ ଶେଷ ନାଗ ସହ ଜଡ଼ିତ। ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁ ସମୟରେ, ବଳରାମଙ୍କ ଆତ୍ମା ସର୍ପ ରୂପରେ ତାଙ୍କ ଶରୀର ଛାଡ଼ିଥିଲା ବୋଲି କୁହାଯାଏ। ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ବଳରାମଙ୍କ ସର୍ପଫଣା ସହ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମିଳିଛି। ଓଡ଼ିଶାରେ ଶ୍ରାବଣ ମାସର ପୂର୍ଣ୍ଣିମାରେ ବଳଦେବଙ୍କ ପୂଜା ନାଗ ପୂଜାର ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟରେ ସମ୍ମିଳନକୁ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରେ।

ଶୈବ ସଂପ୍ରଦାୟ

ନାଗଙ୍କ ସହ ଭଗବାନ ଶିବଙ୍କ ଗଭୀର ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି। କେତେକ ସମୟରେ, ନାଗ ଶିବଙ୍କୁ ପ୍ରତିସ୍ଥାପିତ କରି ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ଭାବେ ପୂଜା କରାଯାଏ। ଏହାର ଉଦାହରଣ ଭାବେ ଉତ୍ତର ଭାରତର ବାରାଣସୀ ଓ ନାଗପୁରର ମନ୍ଦିରଗୁଡ଼ିକରେ ଦେଖାଯାଏ। ଓଡ଼ିଶାର ମାନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରେ ନାଗଙ୍କ ପିତଳ ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରଧାନ ଦେବତା ଭାବେ ପୂଜା କରାଯାଏ। ଶୈବ ପରଂପରାର ନାଥ ସଂପ୍ରଦାୟୀ ଭକ୍ତମାନେ ନାଗଙ୍କ ତମ୍ବା ଓ ପିତଳର ମୂର୍ତ୍ତି ବହନ କରନ୍ତି, ଯାହା ସହ ତାଙ୍କ ଭିକ୍ଷା ଓ ଆଶୀର୍ବାଦ ଦେବା ପରମ୍ପରା ଓ ପଦ୍ଧତି ସହିତ ଜଡ଼ିତ। ଏଥିସହିତ ଓଡିଶାର ପ୍ରାୟତଃ ସମସ୍ତ ଶିବ ମନ୍ଦିର ମାନଙ୍କରେ ଶିବଲିଙ୍ଗ ସହିତ ପିତଳର ନାଗ ମୁର୍ତ୍ତି ପୂଜା ହୋଇଆସୁଛି। କୁହାଯାଏ ଶିବ ସମୁଦ୍ର ମନ୍ଥନ ସମୟରୁ ବାହାରିଥିବା ବିଷ ପାନ କରବା ପରେ ନାଗକୁ

ବେକରେ ଧାରଣ କରିବା ପରେ ତାହାର ଜଳନ କମ ହୋଇଥିଲା। ସେଥିପାଇ ଶିବ ସହିତ ନାଗକୁ ପୂଜା କରାଯାଇଥାଏ।

ଶାକ୍ତ ସଂପ୍ରଦାୟ

ମାତୃ ଦେବୀ ପୂଜା

ଓଡ଼ିଶାର ଭୌମକାର ଶାସନକାଳରେ ମାତୃଦେବୀଙ୍କ ପୂଜା ଲୋକପ୍ରିୟ ଥିଲା ଏବଂ ଏହାରେ ନାଗ ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ମିଳିତ ହୋଇଥିଲା। ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଭୈତାଳ ମନ୍ଦିର ଓ ବେଲଖଣ୍ଡିର ଚଣ୍ଡୀ ମନ୍ଦିର ଏହାର ଦୃଢ଼ ପ୍ରମାଣ। ମହିଷାମର୍ଦ୍ଦିନୀ ଦୁର୍ଗା, ବିରଜା, ଚାମୁଣ୍ଡା ଓ କାଳୀ ପ୍ରଭୃତି ଦେବୀମାନଙ୍କୁ ସର୍ପ ଶାସ୍ତ୍ର ଭାବେ କିମ୍ବା ତାଙ୍କ ଚିତ୍ରାଲେଖ୍ୟର ଅଂଶ ଭାବେ ଦେଖାଯାଏ। ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ, ଯାଜପୁରର ବିରଜା ଦେବୀଙ୍କ ମୁଣ୍ଡରେ ଏକ ସର୍ପ ଦେଖାଯାଏ, ଏବଂ ଭୁବନେଶ୍ୱରର ଭୈତାଳ ମନ୍ଦିରରେ ଚାମୁଣ୍ଡାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ଏକ ସର୍ପ ରହିଛି। ତେଣୁ ନାଗଦେବାଦେବୀଙ୍କ ଶାକ୍ତ ଧର୍ମ ସହିତ ଅତୁଟ ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ

କୁହାଯାଏ ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ସର୍ପ ବଂଶ ସହ ସଂପର୍କ ଥିଲା। କେତେକ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ୟକ୍ତି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ ମଗଧର ରାଜବଂଶ ନାଗ ବଂଶର ଥିଲା, ଯାହା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ପ୍ରସାରଣରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥିଲା। ସର୍ପ ରାଜା ମୁଚଳିନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଙ୍କ ଧ୍ୟାନ ସମୟରେ ତାଙ୍କୁ ଆଶ୍ରୟ ଦେଇଥିବା ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ ହୋଇଛି। ସାଂଚି ଓ ଆମରାବତୀରେ ସହିତ ଓଡିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଏଭଳି ନାଗଫଣାଯୁକ୍ତ ବୁଦ୍ଧ ମୁର୍ତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି। ଯାହାକୁ ମୁଚଳିନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି କୁହାଯାଏ। ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧ ସ୍ମାରକଗୁଡ଼ିକରେ ବହୁତ ଅଳଙ୍କାର ମୂର୍ତ୍ତି ନଥିଲେ, କିନ୍ତୁ କେତେକ ସାଧାରଣ ନାଗ ଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ମିଳିଛି। ମହାୟାନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଜଙ୍ଗୁଲି ସର୍ପ ଦେବୀଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି କେନ୍ଦୁଳି ଓ ସମ୍ବଲପୁରରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଅଛି। ଯାହାକୁ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନୀୟ ଦେବତା ଭାବେ ପୂଜା କରାଯାଏ। ତେଣୁ ନାଗ ସହିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସମ୍ପର୍କ ରହିଥିବା ବିଶ୍ୱସ ରହିଛି।

ଜୈନଧର୍ମ

ଜୈନଧର୍ମର ୨୩ତମ ତୀର୍ଥଙ୍କର ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କ ସର୍ପ ସହ ଗଭୀର ସଂପର୍କ ରହିଛି। ତାଙ୍କୁ ସତର ଫଣା ବିଶିଷ୍ଟ ସର୍ପ ମୁଣ୍ଡ ଉପରେ ବସିଥିବା କିମ୍ବା ସର୍ପ ଫଣା ଉପରେ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଭାବେ ଦେଖାଯାଏ। ପ୍ରଥା ଅନୁଯାୟୀ, ସର୍ପ ରାଜା ଧରଣେନ୍ଦ୍ର ଧ୍ୟାନ ସମୟରେ ପାର୍ଶ୍ୱନାଥଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିଥିଲେ। ଓଡ଼ିଶାର ଖଣ୍ଡଗିରି ଓ ଉଦୟଗିରିର ଜୈନ ସ୍ମାରକଗୁଡ଼ିକରେ ଏପରି ଚିତ୍ରଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ। ଆଧୁନିକ ଜୈନ ପ୍ରଥାରେ ମଧ୍ୟ ଗଛ ଓ ସର୍ପ ପୂଜା ପ୍ରଚଳିତ ଥିବାର ଦେଖାଯାଏ। ତେଣୁ ଜୈନଧର୍ମ ସହିତ ମଧ୍ୟ ନାଗପୂଜାର ସମ୍ପର୍କ ରହିଛି।

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଏକ ପୁନରାବୃତ୍ତି ହେଉଛି କୃଷ୍ଣଙ୍କ ସର୍ପ କାଳିୟନାଗ ସହ ଯୁଦ୍ଧ, ଯାହା ପ୍ରାଚୀନ ନାଗ ପୂଜାକୁ ନୂତନ କୃଷ୍ଣ ପୂଜା ଦ୍ୱାରା ଦମନର ପ୍ରତୀକ। ଏହି ଘଟଣାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ବରଗଡ଼ର ଧନୁ ଯାତ୍ରା ଭଳି ଉତ୍ସବରେ ପର୍ଦ୍ଦଶନ କରାଯାଏ। ଓଡ଼ିଶାରେ ନାଗ ପୂଜାର ଐତିହ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଏବଂ ଏହା ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଛି। ଏକ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ପର୍ବ, ନାଗଚତୁର୍ଥୀ, ପ୍ରତିବର୍ଷ ଆୟୋଜିତ ହୋଇଥାଏ। ଆଧୁନିକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରେ, ନାଗପଂଚମୀ ଉତ୍ସବ ଶ୍ରାବଣ ମାସରେ (ଜୁଲାଇ-ଅଗଷ୍ଟ) ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥାଏ, ଯେଉଁଥିରେ ସର୍ପମାନଙ୍କ ଜନ୍ମ ଏବଂ ନିଜର ପରିବାର ସୁରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଏହି ପୂଜା କରାଯାଏ।

ମହାଭାରତ ଓ ବରାହପୁରାଣ ଅନୁଯାୟୀ, ଋଷି କଶ୍ୟପ ଏବଂ ଦକ୍ଷକନ୍ୟା ଦକ୍ଷାୟନୀଙ୍କୁ ଜନ୍ମ ଦେଇଥିବା ସାତ ଜଣ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସର୍ପମାନଙ୍କ ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ। ସେମାନେ ହେଲେ:

୧.ବାସୁକୀ.୨.ତକ୍ଷକ ୩.କର୍କୋଟକ ୪.ପଦ୍ମ ୫.ମହାପଦ୍ମ ୬.ଶଂଖପାଳ ୭.କୁଳିକ ଅନ୍ୟତମ ରହିଛନ୍ତି। ଏପରିକି ମାୟଶିଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ସାତଜଣ ନାଗଙ୍କ ବିବରଣୀ ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି।

ନାଗର ଅର୍ଥ ଓ ଚିତ୍ରଣ

ସଂସ୍କୃତ ଶବ୍ଦ "ନାଗ"ର ଅର୍ଥ ସର୍ପ। ନାଗ ଚିତ୍ରଗୁଡ଼ିକ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ, ଓ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ମିଳେ। ସେମାନଙ୍କୁ ଅର୍ଦ୍ଧ ମାନବ, ଅର୍ଦ୍ଧ କୋବ୍ରା ଆକୃତିର ଦେବତା ଭାବେ ଦେଖାଯାଏ। ସର୍ପମାନଙ୍କୁ ପାଣି, ଉର୍ବରତା, ଧନ-ଧାନ୍ୟ ଓ ସୁରକ୍ଷା ପାଇଁ ପୂଜା କରାଯାଇଥାଏ। ପ୍ରସିଦ୍ଧ ନାଗମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶେଷନାଗ କିମ୍ବା ଅନନ୍ତନାଗ, ବାସୁକୀନାଗ, ଓ ତକ୍ଷକନାଗ ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ନାଗିନୀମାନଙ୍କୁ ସୁନ୍ଦର ସର୍ପ ରାଜକୁମାରୀ ଭାବେ ଚିତ୍ରିତ କରାଯାଏ।

ନେମାଳ ନିକଟସ୍ଥ ନାଗମଠରେ ପୂଜା ପାଉଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକର ବର୍ଣ୍ଣନା

୧. ମୁଖ୍ୟ ଦେବୀ (ନାଗି) କିମ୍ବା ମନସା : ପଦ୍ମାସନ ମୁଦ୍ରାରେ ସହିତ ଏକ ନାଗିନୀ ନମସ୍କାର ମୁଦ୍ରାରେ ରହିଛନ୍ତି ଏବଂ ଏକ ଘଟ ଧରିଛନ୍ତି। ସାତ ମୁଣ୍ଡ ଥିବା ନାଗ ଛତ୍ର ତାଙ୍କ ମୁଣ୍ଡକୁ

ଆଚ୍ଛାଦିତ କରିଛି । ଖଣ୍ଡଲାଇଟ୍ ପଥରରେ ତିଆରି ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଉଚ୍ଚତା ୫୩.୫ ସେ.ମି., ପ୍ରସ୍ଥ ୨୪ ସେ.ମି., ଏବଂ ଓସାର ୨୫ ସେ.ମି ଅଟେ ।

୨. ଘୋଡ଼ାରୋହୀ କିମ୍ବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ କଳ୍କି ଅବତାର: ଏକ ଘୋଡ଼ାରୋହୀ ଯେଉଁଥିରେ ତାଙ୍କ ବାମ ହାତରେ ଖଣ୍ଡା ଧରିଛନ୍ତି । ଏହା କି ଏକ ବୀର ସୈନିକ କିମ୍ବା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଭବିଷ୍ୟତର କଳିକୀ ଅବତାରର ଚିତ୍ରଣ ହୋଇପାରେ । ତାଙ୍କର ମୁଣ୍ଡରେ ଏକ ହାଲୋ ରହିଛି ଏବଂ ଏକ ବଡ଼ କାନବୁଡି ରହିଛି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଆକାର ହେଉଛି ଉଚ୍ଚତା ୬୬.୫ ସେ.ମି., ପ୍ରସ୍ଥ ୩୬ ସେ.ମି., ଏବଂ ଥିକ୍ନେସ୍ ୧୭ ସେ.ମି । ଏହା ୧୮ କିମ୍ବା ୧୯ ଶତାବ୍ଦୀର ମୂର୍ତ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହୋଇଥିବା ଅନୁମେୟ କରାଯାଉଛି ।

୩. ଚାମୁଣ୍ଡା : ଏକ ଦୁର୍ଲଭ ଚାମୁଣ୍ଡା ମୂର୍ତ୍ତି ଯେଉଁଥରେ ଏକ ମୃତଦେହ ଉପରେ ବିଶ୍ୱପଦ୍ମରେ ବସିଛନ୍ତି । ଦୁଇଜଣ ଗଣ ଓ ପ୍ରେତ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ରହିଛନ୍ତି । ଏହି ମୂର୍ତ୍ତିର ଆକାର ହେଉଛି ଉଚ୍ଚତା ୪୩ ସେ.ମି., ପ୍ରସ୍ଥ ୨୪ ସେ.ମି., ଏବଂ ଓସାର ୧୪ ସେ.ମି ଅଟେ ।

୪. ନବଗ୍ରହ ପ୍ୟାନେଲର ଖଣ୍ଡିତ ଅଂଶ: ଏକ ଖଣ୍ଡିତ ନବଗ୍ରହ ପ୍ୟାନେଲ, ଯେଉଁଥିରେ ଏକ ଦୁଇ ହାତ ଥିବା ଦେବତା ପଦ୍ମାସନ ମୁଦ୍ରାରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହି ଖଣ୍ଡର ଆକାର ହେଉଛି ଉଚ୍ଚତା ୧୫ ସେ.ମି., ପ୍ରସ୍ଥ ୨୧ ସେ.ମି., ଏବଂ ଓସାର ୧୫ ସେ.ମି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ନାଗ ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହ ସଂପର୍କ

ନାଗମାଠର ନାଗ ମର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସ୍ଥାନରେ ମିଳିଥିବା ମୂର୍ତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ସହ ଗୁଡ଼ିକ ସାମ୍ୟଞ୍ଜସ ରହିଛି । ଏଥିମଧ୍ୟରୁ

- ଭୁବନେଶ୍ୱରର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଜଳେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରରୁ ମିଳିଥିବା ସାତ ମୁଣ୍ଡ ଥିବା ନାଗ ମୂର୍ତ୍ତି ।
- ମୟୂରଭଞ୍ଜର ନାଗ ବଂଶ ତାଙ୍କର ଇଷ୍ଟଦେବତା ଭାବେ ନାଗଙ୍କୁ ପୂଜା କରୁଥିଲେ ।
- ଓଡ଼ିଶା ରାଜ୍ୟ ସଂଗ୍ରହାଳୟରେ ମିଳିଥିବା ମୁଣ୍ଡ ବିହୀନ ନାଗ ରାଜା ମୂର୍ତ୍ତି ।
- ଚାଟେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିରର ନାଗ ସ୍ତମ୍ଭ ।

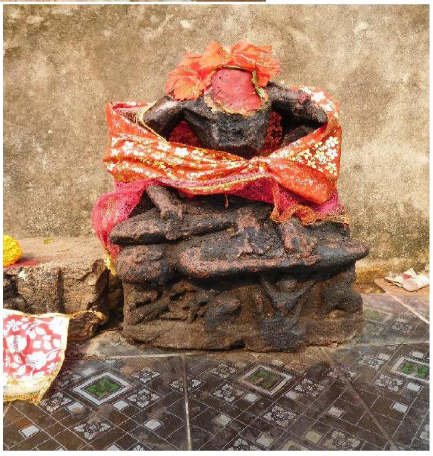

- ବାଲେଶ୍ୱରର ତୁଣ୍ଡୁରାରୁ ମିଳିଥିବା ପଦ୍ମାସନରେ ଏକ ଶିଶୁ ଧରିଥିବା ଦୁର୍ଲଭ ନାଗି ମର୍ତ୍ତି।
- ଗଣିଆପାଳିରୁ ମିଳିଥିବା ମୁଚଳିନ୍ଦ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବିଶିଷ୍ଟ ମୂର୍ତ୍ତି।
- ଯାଜପୁର ଧର୍ମଶାଳାରୁ ମିଳିଥିବା ମନସା ମୂର୍ତ୍ତି।

ଉପସଂହାର

ନାଗ ପୂଜା, ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପୂଜା ପ୍ରକ୍ରିୟା ରୂପେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ, ଭାରତର ପ୍ରମୁଖ ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକରେ ଏକତ୍ରିକରଣ ହୋଇଛି। ଏହା ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଜୈନ ଧର୍ମରେ ଦୂରଗାମ ପ୍ରଭାବ ରଖିଛି। ନାଗ ପୂଜା, ଯେଉଁଥିରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧାର୍ମିକ ରୀତି ଥିଲା, ସେହି ରୀତି ସମୟ ସହିତ ଭାରତୀୟ ଧାର୍ମିକ ପରମ୍ପରାରେ ବ୍ୟାପି ଯାଇଛି। ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ, ଜୈନ ଧର୍ମରେ ସହିତ ବିଭିନ୍ନ ଉତ୍ସବ ଓ ରୀତନୀତିରେ ତାହାର ଗୁରୁତ୍ୱ ବହନ କରିଆସିଛି। ଯାହା ଓଡିଶାର ସାଂପ୍ରତିକ ଧାର୍ମିକ ଓ ସାଂସ୍କୃତିକ ଐତିହାସିକ ମୂଲ୍ୟକୁ ଆଲୋଚନା କରିଥାଏ। ନାଗ ପୂଜା ଓଡିଶା ସମେତ ସାରା ଭାରତବର୍ଷରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତତା ବହନ କରି ଆସିଛି କାଳକାଳ ପାଇଁ। ଏଥିସହିତ ନାଗ ପୂଜା କଲେ ବିଭିନ୍ ବ୍ୟାଧି, ସର୍ପାଘାତ, ଶରୀରର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗପ୍ରତ୍ୟଙ୍ଗର ସୁରକ୍ଷା ମିଳିଥାଏ ବୋଲି ରହିଛି ଏକ ଅଦିତ୍ୱୀୟ ବିଶ୍ୱାସ। ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଶୈବ ମନ୍ଦିର ନକଟରେ ତମ୍ୱାନାଗ ମୂର୍ତ୍ତି ଦାନ ଦିଆଯାଇ ପରିବାର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରାଯାଉଥିବା ବେଳ ନାଗପଂଚମୀ ପୂଜା କରାଯାଇ ପରିବାର ବର୍ଗଙ୍କ ମଙ୍ଗଳପାଇଁ ମଧ ବିଶେଷ ବିଧି ଅନୁସାରେ ପୂଜା କରାଯାଇଥାଏ। ଯାହା ହେଉ ନାଗ ପୂଜା ଆଦିମ କାଳରୁ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ମିଶ୍ରଣ ଘଟିବା ସହିତ ଏକ ନାଗ ପୂଜାର ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛି।

ସହାୟକ ଗ୍ରନ୍ଥସୂଚୀ:

୧. ଓ.ଏଚ.ଆର.ଜେ. ଭଲୁମ୍-୩ .୨, ପୃଷ୍ଠା-୧

୨. ଏନ.କେ.ସାହୁ, ଓଡିଆ ଜାତିର ଇତିହାସ, ଭୁବନେଶ୍ୱର, ୧୯୯୫, ପୃଷ୍ଠା-୧୯୦

୩. ଜେ.କେ.ଏଚ.ଆର.ଏସ୍, ଜାନୁଆରୀ, ୧୯୫୦ ପୃଷ୍ଠା-୨୬୨-୨୬୬

୪. ଜେ.ଏ.ଏସ.ବି., ଭଲୁମ୍ ଏକ୍ସ.ଆଇ.,୧୯୪୫ ନଂ-୧, ପୃଷ୍ଠା-୭-୯

୫. ଓଏଚ.ଆର,ଜେ, ଭଲୁମ୍-୩,୨, ୧୯୫୦, ପୃଷ୍ଠା-୧

୬. ମାହାନ୍ତି.ଏସ, ଦ ନାଗ ଓରସିପ୍ ଇନ୍ ଓଡିଶା: ଏ ହିଷ୍ଟୋରିକାଲ ପରସେପେଟିଭ, ଇଣ୍ଡିଆନ ଜରନାଲ ଅଫ ମରୋକୋଲୋଜି, ୧୨(୩), ୨୦୦୭, ପୃଷ୍ଠା-୪୫-୫୮

୭. ରଥ.ପି., ସରପେଣ୍ଟ ଓରସିପ୍ ଇନ୍ ଓଡିଶା, ଏ କଲଚର ଆଣ୍ଡ ରିଲିଜିଏସ ଷ୍ଟଡି, ଓଡିଶା ରିଭ୍ୟୁ, ୩୪(୨), ୨୦୦୩, ପୃଷ୍ଠ-୨୩-୩୬.

୮. ସାହୁ. ବି., ଦ ନାଗ ଓରସିପ୍ ଇନ ଓଡିଶା: ଏ କମ୍ପାରେଟିଭ ଆନାଲାସିସି, ଦ ଜରନାଲ ଅଫ ଇଣ୍ଡିଆନ ଆର୍ଟ ଆଣ୍ଡ କଲଚର, ୧୫(୪) ୨୦୧୦, ପୃଷ୍ଠା-୧୧୨-୧୨୫

୯. ମହାପାତ୍ର, ଡି., ଟେମ୍ପୁଲ ଆଣ୍ଡ ସ୍କପ୍ଲଚର ଅଫ ଓଡିଶା: ଆନ ଆରୋକୋଲୋଜିକାଲ ସର୍ଭେ, ଜରନାଲ ଅଫ ଇଣ୍ଡିଆନ ଆର୍ଚିଟେକଚର,୮(୧), ୨୦୧୦, ପୃଷ୍ଠା-୭୧-୮୫

୧୦.ବେହେରା, ପି., ଦ ସରପେଣ୍ଟ ଗଡେସ୍ ଆଣ୍ଡ ହର ସିମ୍ୱଲିଜିମ ଇନ୍ ଓଡିଶା, ଇଣ୍ଡିଆନ ଜରନାଲ ଅଫ କଲଚର ଷ୍ଟଡ଼ି, ୧୯(୨), ୨୦୧୫, ପୃଷ୍ଠା-୮୮-୯୯.

୧୧.କର.ଏସ., ଦରୋଲ ଅଫ ନାଗ ଓରସିପ୍ ଇନ୍ ଓଡିଶା ରିଲିଜିଏସ ଲ୍ୟାଣ୍ଡସ୍କେପ, ଷ୍ଟଡ଼ିଜ ଇନ୍ ଇଣ୍ଡିଆନ ହିଷ୍ଟ୍ରି ଆଣ୍ଡ କଲଚର, ୨୨(୧), ୨୦୧୮, ପୃଷ୍ଠା-୧୦୦-୧୧୨.

୧୨.ପଣା.ଏସ., ଦ ନାଗ କଲ୍ଟ ଅଫ ଓଡିଶା, ବାଲାଜି ଅଫସେଟ୍, ଦିଲ୍ଲୀ, ୨୦୧୪, ପୃଷ୍ଠା-୩୦-୩୯.

୧୩.ଓଏଚଆରଜେ, ଭଲ୍ୟୁମ୍ ଏକ୍ସଏଲଭିଆଇଆଇ, ୧ ପୃଷ୍ଠା-୧୬-୩୬.

❖ ❖ ❖